

Knappe koppen, slimme jongens

'Weliswaar lag aan de start van het beleid een doortimmerde wetenschappelijke probleemverkenning ten grondslag, maar het daaruit afgeleide beleidsprobleem bleek

vanaf de eerste interacties tussen beleidsactoren onderwerp van strijd. Uitdenken en uitvechten...' (Van Dijk 1986).

De Arboraad. 'Machtsuitoefening, botsende belangen, verschil van inzicht, onderhandeling, competitie, conflict en rivaliteit enerzijds en over-

leg anderzijds vormden de basiselementen in de interactie tussen de partijen in de beleidsarena'.

Foto: Studio 3, Peter Pennarts

Bovenstaande beeldvorming typeert de conclusie van een aantal auteurs die de betekenis van onderzoek bij de totstandkoming van beleid in de voorbije jaren tot onderwerp van studie hebben gemaakt. 'Knappe koppen' lanceren, na min of meer uitvoerige studie, ideeën om bestaande situaties te verbeteren. 'Slimme jongens' moeten, in een complex krachtenveld waarin vele belangen kunnen spelen, die ideeën inzetten in een spel van onderhandelingen, van duwen en trekken, van geven en nemen, en van uiteindelijke compromissen.

Hoewel de praktijk van de heden-daagse beleidsproductie in veel gevallen beduidend minder de karakteristieken vertoont van een arena dan Van Dijk suggereert, bevat zijn analyse in essentie een juiste constatering: de totstandkoming van

beleid is niet alleen (en in veel gevallen niet vooral) afhankelijk van wetenschappelijke onderbouwing. Desondanks is in het algemeen een goede afstemming tussen beleidsvragen en daaruit voortvloeiende onderzoeksbehoeften enerzijds en onderzoeksmogelijkheden anderzijds van belang, in alle fasen van de beleidscyclus.

Hierna wordt ingegaan op de betekenis van een goede communicatie tussen onderzoekers en hen die verantwoordelijk zijn voor de totstandkoming van beleid. Het kan de rijks-overheid betreffen, maar ook een decentrale overheid of een der sociale partners op bijvoorbeeld landelijk, bedrijfstak- of bedrijfsniveau. Uit enige kort aangeduide recente ervaringen met beleid in relatie tot arbeidsomstandighedenonderzoek kan worden afgeleid dat een goede com-

municatie tussen beleid (overheid, partners in het veld) en onderzoek tot vruchtbare resultaten leidt. Een 'overheid op afstand' past niet in dit concept.

Rationaliteiten van beleid

Beleid wordt wel omschreven als een min of meer overwogen streven om bepaalde doeleinden met bepaalde middelen in een bepaalde tijdsvolgorde te bereiken. Aan beleid behoort een beleidsprobleem ten grondslag te liggen. Zo'n probleem kan worden beschreven als een discrepantie tussen een bepaalde maatstaf (doel, beginsel, norm) en de gepercipieerde bestaande of toekomstige situatie (Maarse 1986). De vaststelling wanneer sprake is van 'een discrepantie' (en dus van een probleem), is afhankelijk van de maatstaf waaraan wordt getoetst. Hiermee wordt al direct duidelijk dat een beleidsprobleem geen objectief gegeven kan zijn. De probleemformulering, van kritisch belang voor de succeskans voor het op basis daarvan te formuleren beleid, wordt dan ook moeilijker naarmate de potentiële implicaties van dat beleid omvattender zijn. Het aantal 'belanghebbenden' dat zich met het probleem gaat bezighouden, wordt in zulke gevallen doorgaans evenredig groter, evenals de argumenten die worden aangedragen ter bepaling van de te volgen koers. In globale termen zijn zulke argumenten onder te brengen in vier categorieën, door Snellen (1987) de vier rationaliteiten van beleid genoemd:

- politieke; vooral bij strategisch beleidsonderzoek, en dat is in veel gevallen aan de hand, speelt 'de politiek' een doorslaggevende rol;
- juridische (rechtsgelijkheid, rechtszekerheid, vrijheid van willekeur);
- economische (voldoende middelen);
- technische/wetenschappelijke. Voor deze categorie zou wellicht het begrip 'kennis' beter op zijn plaats zijn. Wetenschappelijke kennis vormt daar slechts een onderdeel van. Andere

bronnen zijn bijvoorbeeld de publieke opinie, intuïtie en common sense, bestaande normen en waarden (ethische aspecten) en culturele opvattingen (De Jong 1985).

Deze rationaliteiten spelen bij de totstandkoming van beleid ieder een eigen rol. Vaak werken zij niet alle in dezelfde richting, soms staan zij zelfs haaks op elkaar. Wat wetenschappelijk juist is, kan politiek niet haalbaar zijn. Wat uit oogpunt van rechtszekerheid en rechtsgelijkheid de meest juiste benadering lijkt, kan economisch niet mogelijk blijken.

Wetenschappelijk verantwoord of maatschappelijk relevant?

Nog steeds wordt door veel wetenschappers (maar ook door zeer veel ambtenaren, Hartman 1987) verondersteld dat beleid vooral gebaseerd dient te zijn op de ordeningsbeginselen die voor het wetenschappelijk denkproces gelden. Dus wordt gesteld dat de totstandkoming van beleid getoetst moet worden aan de criteria van logica, consistentie en lineariteit. Deze zogenoemde beleidsanalytische benadering hanteert een concept van beleid in termen van doeleinden en middelen: een benadering in termen van factoren die door de beleidsmaker gemanipuleerd kunnen worden. De overheid als subject en de maatschappij als object van beleid. Anderen nuanceren dit beeld door aan te geven dat de 'omvattendheid' van het beleid van belang is: naarmate het beleid het subsectorniveau meer te boven gaat, zal het analytische model minder voldoen. Immers, beleid op bijvoorbeeld facetniveau is in het algemeen niet met één causaal model (centrale probleemstelling met een of enkele veronderstelde oorzaken van dit probleem) en één beleidseffectenmodel (een beperkt aantal potentiële oplossingen voor het probleem, met de aangegeven verwachte oplossingsrichting) in kaart te brengen.

Tegenover de analytische benadering van beleid kan men de 'waarnemersbenadering' stellen: beleid komt tot stand als een produkt van een specifieke maatschappelijke constellatie of als expressie van een cultuur. Er behoort dus in de beleidsvorming niet vertrokken te worden vanuit een centralistisch doelstellingen-doeleinden perspectief, maar vanuit de maatschappelijke werkelijkheid. Een beleidsontwikkeling die niet 'van binnen naar buiten', maar 'van buiten naar binnen' gestalte wordt gegeven. Daardoor kan meer aandacht worden besteed aan de pluraliteit van waarden en betekenissen. De doel-

treffendheid en de doelmatigheid van het beleid zijn weliswaar van groot belang, maar de mate waarin het beleid door de betrokkenen als juist wordt beschouwd en ervaren is dat evenzeer (Hoogerwerf 1987). Het belang van het betrekken van doelgroepen bij de totstandkoming van beleid wordt dan ook in toenemende mate erkend.

Bovendien is vaak sprake van verschillende doeleinden, die soms zijn terug te voeren op de macht van betrokkenen. Het zijn volgens vele auteurs juist deze elementen die een puur 'objectieve', 'rationele', 'weten-

Tot stand gekomen beleid wordt graag als 'wetenschappelijk verantwoord' gekwalificeerd om de acceptatiekansen te vergroten

schappelijke' benadering van beleid minder bruikbaar maken. Simonis en Van Houten (1987) scherpen deze discussie verder aan door te stellen dat beleidsvorming niet primair een intellectueel ontwikkelingsproces is, maar een proces van overleg en onderhandeling tussen (deels) van elkaar onafhankelijke publieke en private actoren. Zo'n proces verloopt vaak uiterst grillig, waarbij bijvoorbeeld oplossingen bepalend kunnen zijn voor probleemdefinities en middelen medebepalend voor de doeleindenkeuze. Hieruit vloeit noodzakelijkerwijs een vanuit wetenschappelijk perspectief gezien inconsistent beleid voort. Dat neemt overigens niet weg dat het totstandgekomen beleid graag als 'wetenschappelijk verantwoord' wordt gekwalificeerd, al was het alleen maar om de acceptatiekansen ervan te vergroten (De Jong 1985).

Onderzoek en beleid

In veel beleidsprocessen vervullen resultaten uit (wetenschappelijk) onderzoek een functie. Het kan zijn dat zij structuur brengen in reeds voorhanden materiaal of argumentaties. Het is mogelijk dat zij dienen als bijdrage in de afweging van alternatieve handelingsmogelijkheden. En ook de 'enlightment-functie' wordt genoemd. De relatie van onderzoek tot beleid moet worden gezien in het

licht van het stadium waarin een beleidsproces zich bevindt ten tijde van het onderzoek (Mur-Veeman 1985).

Wie zich oriënteert op de literatuur over de betekenis van de wetenschap voor het beleid, constateert dat tegenstrijdige beweringen worden gedaan. Enerzijds wordt gesproken over de verwetenschappelijking van de samenleving en van het overheidsbeleid. Anderzijds wordt gewezen op de beperkte betekenis van de wetenschap voor het beleid (Van Etten e.a. 1985). De gedachte bijvoorbeeld, dat rassendiscriminatie, maatschappelijke ongelijkheid of slechte arbeidsomstandigheden vooral een zaak zijn van gebrek aan wetenschappelijke kennis wordt nog wel door sommigen geopperd, maar door velen afgewezen. Het adagium 'goed weten is goed willen' (Schuyt 1987) is niet zo vanzelfsprekend. 'De beleidssector en de onderzoekssector hebben grote verwachtingen van elkaar, maar beide zijn hierin teleurgesteld' (De Jong 1985).

Schuyt stelt dat het ook niet zo verwonderlijk is dat het probleemoplossend vermogen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek soms gering is: 'Naast de in elke wetenschappelijke analyse optredende reductie vindt bij het wetenschappelijk onderzoek nog een extra reductie plaats van de probleemdefinitie, van de onderzoeksvraagstellingen, en heel vaak ook nog van de gehanteerde onderzoeksmethoden. Als men op basis van deze dubbele reducties vervolgens beleid tracht te richten op de recalcitrante werkelijkheid is het niet verwonderlijk dat het probleemoplossend vermogen gering blijft.' En hij vervolgt: 'Verslagen van onderzoek dat expliciet op beleidsvragen gericht is, worden vaak gekenmerkt door een eigen en consistente stijl: theorie-arm, sterk kwantificerend waar het de operationalisering van belangrijke begrippen betreft, gericht op het vinden van significante correlaties zonder het theoretische waarom van de correlaties op te sporen, en uitmondend in directe aanbevelingen voor het beleid.' De haast om beleidsgerichte resultaten te boeken komt, aldus Schuyt, hier in botsing met de eis van theoretisch te verantwoorden kennis: 'Gezien het optimisme waarmee pleidooien worden gehouden voor op maatschappelijke problemen gerichte stimulering van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek, in plaats van de stimulering van niet-beleidsgericht fundamenteel onderzoek, is men zich deze paradoxale situatie niet erg bewust. Over tien jaar zal een nieuwe minister van Onderwijs en ►

Wetenschappen voor de zoveelste maal constateren dat "aan de verwachtingen jegens de sociale wetenschappen bij de oplossing van de belangrijkste maatschappelijke problemen van deze tijd niet is voldaan".

Maarsse (1986) relativeert deze opvatting door te stellen dat de idee dat uit onderzoek dwingende beleidsconclusies kunnen worden afgeleid op voorhand naar het rijk der fabelen verwezen dient te worden. 'Omdat wetenschappelijke kennis per definitie selectieve kennis is, dient ten aanzien van de wetenschappelijke inbreng in het ontwerpproces (van nieuw beleid) een electische houding te worden aangenomen.'

Onderzoeksresultaten worden echter veel vaker gebruikt dan op basis van het probleemoplossingsmodel mag worden aangenomen. De resultaten dienen o.a. als politieke legitimatie of als wapen in de bureau-politieke strijd (De Jong 1985). Een mogelijk ander gebruik dan de onderzoekers zich hadden voorgesteld, maar desalniettemin gebruik. Overigens zij aangetekend dat men funderend onderzoek, strategisch beleidsonderzoek en meer toegepast beleidsonderzoek niet over één kam kan scheren. De Jong (1985) merkt terecht op dat, waar bij strategisch beleidsonderzoek vaak vele verschillende belangen een rol spelen, dat bij operationeel (toegepast) onderzoek minder het geval is. De 'politieke strijd' is meestal achter de rug. Bij dit soort onderzoek past de analytische benadering dikwijls nog wel. Onderzoek van Van Oijen et al (1984) leerde bijvoorbeeld dat de meerderheid van de door deze auteurs onderzochte casus gekenmerkt werd door een probleemstelling die te maken had met een departementaal beleid dat nog in een vroege fase van ontwikkeling verkeerde of nog erg impliciet was. Ook het door Mur-Veeman over de periode 1980-1985 beschouwde beleidsonderzoek in de tweedelijns gezondheidszorg was voor ruim 70% zogenoemd beleids-ondersteunend (strategisch) onderzoek. Daarin spelen vooral probleem-analyse, het genereren en evalueren van beleidsalternatieven en het verzamelen van gegevens een rol. De relatie tussen het onderzoeksresultaat en het uiteindelijke beleidsproduct zal in zulke gevallen minder direct (te meten) zijn.

Beleidsvoering vanuit de waarnemingsbenadering, ook wel de 'sociaal-interactieve benadering' genoemd, houdt echter niet in dat de ratio van het 'kennen' niet meer van toepassing is. Het is van belang erop toe te zien

Vóór de start van het onderzoek moet men consensus zien te verkrijgen over de probleemstelling en het beoogde onderzoeksresultaat

dat de slinger niet al te zeer doorslaat naar het selectief gebruik maken van kennis door politici, doelgroepen en beleidsmakers. Men loopt dan het risico een produkt te ontwikkelen dat weliswaar door velen wordt geaccepteerd, maar waarvan geen oplossingen met betrekking tot het oorspronkelijke probleem meer kunnen worden verwacht.

Denken in meervoud

Het bereiken van een evenwichtig en voor betrokken actoren acceptabel beleidsresultaat is gediend met samenwerking. Samenwerking wordt in dit verband door Van Oijen et al (1984) gedefinieerd als: 'het op elkaar betrokken gedrag van actoren, gericht op het bereiken van overeenstemming over uitvoering van activiteiten die leiden tot resultaten waar belangen van elk der actoren mee zijn gediend'. Ook volgens Hoppe (1986) is deugdelijke beleidsvoering veeleer de kunst en de kunde om in complexe organisaties intellectuele rijpingsprocessen in gang te zetten en te begeleiden. Dit betekent het scheppen van vruchtbare condities voor een debat tussen een veelheid van actoren in alle fasen van het beleidsproces, of, zoals Hoppe het zegt, 'denken in meervoud'. De samenwerking tussen belanghebbenden, meestal in de vorm van begeleidingscommissies, dient dus al in een vroeg stadium van het beleidsproces gestalte te krijgen. Vóór de start van het onderzoek moet men consensus zien te verkrijgen over de probleemstelling en het beoogde onderzoeksresultaat. Samenwerking tijdens de uitvoering is meer vanzelfsprekend, maar ook na afsluiting van het onderzoek, wanneer de vertaalslag naar te voeren beleid moet worden gemaakt, blijft deze van belang.

Vooraf de voorfase van het onderzoek blijkt van eminent en onderschat belang te zijn. Projecten waarbij duidelijk kan worden geëxpliciteerd

wat het probleem werkelijk is, en derhalve welk soort onderzoeksresultaat wordt verwacht, verlopen beter dan projecten waarbij deze fase om wat voor reden dan ook vaag of onuitgewerkt blijft. Uit onderzoek blijkt dat de beleidsverantwoordelijke (de opdrachtgever) er niet altijd in slaagt een heldere vraagstelling te formuleren (Van Oijen 1984). Meestal is dat niet een kwestie van onkunde, maar van de machtspositie van de betrokkene in het beleidsveld, waarin anderen met tegengestelde of fundamenteel afwijkende definities van het beleidsprobleem willen opereren. In de praktijk ziet men nogal eens dat onderzoekers zich dan sterk richten op factoren die in belangrijke mate bijdragen aan de oorzaak van het (dan maar door henzelf) gedefinieerde probleem, terwijl dat vaak niet de factoren zijn die beleidsmatig beïnvloedbaar zijn. Contact tussen beleidsverantwoordelijken en onderzoekers na afloop van het 'beleids-onderbouwend onderzoek' vindt nog slechts zelden plaats. Het vaststellen van beleid impliceert echter niet dat het beleid ook wordt uitgevoerd.

Waar een beleid als ongewenst wordt ervaren, is de implementatiefase de laatste kans om het te voorkomen, aan te passen of te ontduiken. Sommigen gaan zelfs zover door te stellen dat beleid te zien is als produkt van beleidsimplementatie. Implementatieonderzoek wordt dan ook als een belangrijk onderdeel van beleidsproces gezien, maar is desondanks relatief schaars.

De intensiteit van de communicatie tussen onderzoekers en beleidsactoren in al deze stadia blijkt een positieve invloed te hebben op de betekenis van het onderzoek voor het beleid. Overigens blijkt dat niet te gelden voor 'het beleidsinzicht' bij de onderzoekers (dat kennelijk voor de kwaliteit van het uiteindelijke beleidsprodukt minder van belang is), maar uitdrukkelijk weer wel voor de ervaringen van die onderzoekers.

Ervaringen in het arbo-onderzoek en -beleid

Het belang van intensieve communicatie tussen diverse bij de totstandkoming van beleid betrokken actoren kan worden geïllustreerd aan het in de afgelopen jaren bij het Directoraat-Generaal van de Arbeid tot stand gekomen beleid, op basis van aan verschillende universiteiten en instellingen opgedragen onderzoek.

Het betreft slechts enkele voorbeelden, niet een volledig overzicht van de gezamenlijk geleverde prestaties.

Het onderzoek en beleid terzake van beroepsziekten

Vanuit de beleidsbehoefte aan meer en betrouwbaarder gegevens over met het beroep/de arbeid samenhangende ziekten, werd in het ontwerp van de Arbwet een meldingsplicht voor deze aandoeningen opgenomen (art. 9). Reeds in het stadium waarin ten departemente een beleidsmatige analyse plaatsvond met betrekking tot de oorzaken van het gebrekkig functioneren van bestaande meldings-systemen, werd de ontwikkeling van een causaal veldmodel met onderzoek ondersteund. Hierdoor kon op vruchtbare wijze, alweer met onderzoeksgegevens ondersteund, in relatief korte tijd via een beleidseffecten-model ex ante inzicht worden verkregen in de te verwachten effecten van verschillende mogelijke beleids-instrumenten. Het uiteindelijk door het departement gekozen beleids-instrumentarium wordt thans aan een effecten-onderzoek onderworpen, hetgeen, naar verwachting, het beleid terzake verder zal optimaliseren. In alle stadia werd bovendien, niet onbelangrijk, informatie verzameld bij en meegewerkt door doelgroepen die een rol was toebedacht bij de uitvoering van het beleid. Dit heeft tot een zichtbare inbreng in de beleidscyclus geleid.

Het onderzoek en beleid terzake van fysieke belasting in de arbeid

Zoals het geval was bij de beleids-ontwikkeling met betrekking tot beroepsziekten werd ook hier reeds in het stadium van de probleemdefinië-ring nauw samengewerkt tussen onderzoekers en beleidsambtenaren. Dit heeft er toe geleid dat door het departement al in een vroeg stadium besloten werd om de coördinatie van de onderzoeksactiviteiten, die op een zeer breed front noodzakelijk werden geacht en die op diverse plaatsen in uitvoering waren genomen, te concentreren op één plaats, ter verhoging van de effectiviteit en de efficiëntie. Tevens werd door het departement en de onderzoekers gezamenlijk een meerjarenplan voor verdere onderzoeks- en beleidsontwikkeling geschreven. Deze nota, bewijs bij uitstek van het nut van zo'n gezamenlijke inspanning, vormt thans de basis voor komende ontwikkelingen op dit (mede gezien de ermee samenhangende volume-problematiek) belangrijke arbogebied.

Onderzoek en beleidsontwikkeling met betrekking tot stress en arbeid

De behoefte van het departement aan zicht op zowel aard als omvang van het 'stress-probleem' (de grootste

categorie in diagnose-hoofdgroepen in de WAO), en de behoefte aan zicht op interventiemogelijkheden, hebben ook hier geleid tot een door onderzoekers en het departement gezamenlijk ontwikkeld programma van aanpak. De complexiteit van de problematiek maakt deze samenwerking des te noodzakelijker. Immers, begrip voor deze complexiteit is noodzakelijk om te voorkomen dat te snel naar korte termijnsuccessen wordt gestreefd waardoor de in dit probleemveld nog slechts schaars aanwezige meer fundamentele kennis niet ter beschikking kan komen.

Deze voorbeelden zijn aan te vullen met talloze andere, betrekking hebbend op bijvoorbeeld de onderwerpen geluid, toxische stoffen, veiligheidsaspecten, en onderwerpen die meer het sociaal arbeidsbeleid betreffen. Zij getuigen van de meer algemene aanpak van een departement bij de totstandkoming van beleid, een aanpak die erop gericht is om inderdaad tijdens de gehele beleidscyclus in intensief contact met onderzoekers te staan, indien de beleidsontwikkeling onderzoek wenselijk maakt.

Tot slot ...

Uit en naar aanleiding van de bovenstaande schets met betrekking tot de relatie tussen onderzoek en overheidsbeleid kunnen een aantal conclusies getrokken worden.

a. 'Weten' en 'willen' moeten als twee onafhankelijke variabelen worden gezien.

b. Beleidsontwerpend onderzoek moet in de eerste plaats aansluiten op het beleidsprobleem, en niet op de interesse en de deskundigheid van de onderzoekers. Het beleidsprobleem moet dan wel eenduidig worden geformuleerd.

c. Naarmate het beleidsprobleem het subsectorniveau meer overstijgt en het facetniveau benadert, neemt de directe betekenis van onderzoeksresultaten voor het uiteindelijke beleid af in die zin dat vaak geen rechtstreeks verband meer is aan te tonen tussen oplossing en probleem. Dat betekent echter meestal niet dat het onderzoek achterwege had kunnen blijven, aangezien onderzoeksresultaten ook op andere dan rechtstreekse wijze bijdragen tot de totstandkoming van beleid.

d. Een te grote afstand tussen onderzoekers en beleidsverantwoordelijken kan leiden tot onderzoeksresultaten die meer gebruikt worden als rationalisatie van reeds gemaakte keuzes dan als input voor beleidskeuzes. Intensieve communicatie in alle stadia van beleidsvoering kan de betekenis van

onderzoeksresultaten voor het beleid positief beïnvloeden.

e. Een 'overheid op afstand' is niet bevorderlijk voor de totstandkoming van een vruchtbare samenwerking tussen onderzoekers en beleidsambtenaren, en dus nadelig voor de kwaliteit van het tot stand te brengen eindproduct.

J.H.B.M. Willems

Hoofdgroep Gezondheidsonderzoek
TNO, NIPG, Leiden

Literatuur

- Dijk, J.W.A.; Innovatie van overheidsbeleid. Duwen en trekken in de industriepolitiek. VU-uitgeverij, Amsterdam, 1987.
- Etten, G.M. van, T.E.D. van der Grinten, G.A. de Jong & P.J. van der Maas; Beleid en onderzoek in de gezondheidszorg. Tijdschr. Soc. Gezondheidsz. 63 (1985) 4:139.
- Hartman, G.J.C. & P.W. Tops; Van overheidsbeelden naar concreet gedrag. Stichting Interacademiale Opleiding Organisatiekunde en Bestuurskunde, Utrecht 1987.
- Hoogerwerf, A.; Het ontwerpen van overheidsbeleid. In: Handboek Beleidswetenschap, hfst. 4. Uitgave Boom, Meppel/Amsterdam 1987.
- Hoppe, R.; Lessen uit maatgevende beleidsvormingspraktijk. Bestuur 1 (1986) 20-25.
- Hupe, P.L.; De mythe van de beleidsrelevantie. In: Handboek Beleidswetenschap, hfst. 14. Uitgave Boom, Meppel/Amsterdam 1987.
- Hutjes, J.M. & M.C.J. Cuisinier; Sociaal-wetenschappelijk onderzoek in het overheidsbeleid. Een analyse van de empirische literatuur. Instituut voor toegepaste psychologie, Nijmegen 1982.
- Jong, G.A. de; Kennis is macht, maar macht is meer dan kennis. De betekenis van onderzoek voor beleid. Tijdschr. Soc. Gezondheidsz. 63 (1985) 4:140-50.
- Mur-Veeman, I.M.; Beleid en onderzoek in de tweedelijns gezondheidszorg. Tijdschr. Soc. Gezondheidsz. 63 (1985) 4:159-164.
- Maarsse, J.A.M.; Ontwerpen van overheidsbeleid: enkele thema's. Bestuurswetenschappen 6 (1986) 407-416.
- Oijen, P.M.M. van, I.Th.M. Snellen & J.M. Westerhoek; Ambtenaren en onderzoekers. Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage 1984.
- Schuyt, C.J.M.; De kloof tussen weten en willen. In: Handboek Beleidswetenschap, hfst. 13. Uitgave Boom, Meppel/Amsterdam 1987.
- Simonis, J.B.D. & D.J. van Houten; Kennis en macht: de onevenwichtigheid van beleidsmodellen. In: Handboek Beleidswetenschap, hfst. 20. Uitgave Boom, Meppel/Amsterdam 1987.
- Snellen, I.Th.; Beleidsontwerpen tussen bureaucratisch ambacht en politiek bedrijf. In: Handboek Beleidswetenschap, hfst. 5. Uitgave Boom, Meppel/Amsterdam 1987.